

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В НАУКОВОМУ
ДОРОБКУ МИКИТИ ШАПОВАЛА
(початок ХХ ст.)**

Горбань Ю.А.

докт. іст наук, професор

По материалам социологических исследований М.Шаповала сделаны обобщающие выводы относительно особенностей социальной структуры украинского общества начала ХХ ст. в контексте проблемы национально-государственного самоопределения Украины.

On the base of the sociological researches of M. Shapoval, it was made conclusions about specific features of social structure of Ukrainian society on the beginning of XX century in context of the problem of nation-state self-determination of Ukraine.

За матеріалами соціологічних досліджень М.Шаповала зроблені узагальнюючі висновки щодо особливостей соціальної структури українського суспільства початку ХХ ст. в контексті проблеми національно-державного самовизначення України.

Ключові слова: нація, соціальна структура, соціологія, соціологічний аналіз, соціологічна думка, українська політична думка, Шаповал М.

*Докладне і серйозне наукове вивчення
української справи мусить починатися
з теорії нації і соціальної структури України.
М.Шаповал*

Науковий дискурс стосовно змістовного наповнення поняття «нація» у вітчизняній соціогуманітаристиці триває уже понад століття, проте з огляду на нинішню українську політичну нестабільність все ще залишається актуальним. Йдеться, зокрема, про ті чи інші аспекти становлення національної ідентичності, точніше – про ті складні суспільно-політичні обставини, які ускладнювали і продовжують ускладнювати формування нової ідентичності української нації. Надто ж якщо йдеться про формування сучасної української політичної нації.

Вітчизняна історіографія закарбувала безліч суджень про сутність поняття «нація» – суджень суперечливих, нерідко взаємовиключних, що об'єктивно впливає з полісемантичності самого терміну. Розбіжність у поглядах можна вважати явищем об'єктивним, адже нація, як наголошує, наприклад, С.Римаренко, динамічний організм, і дане раз і назавжди її визначення суперечить законам діалектики [4, с.64]. Тож дослідник, на наше переконання, повинен уникати категоричності стосовно визначення «єдино вірних» дефініцій, пов'язаних з поняттям «нація» і похідних від нього.

У науково-політичному дискурсі початку ХХ ст. головним було не стільки теоретизування відносно дефініцій стосовно названої суспільної категорії, хоча і без цього не обходилося, скільки з'ясування того, чи була взагалі на той час сформована українська нація як самодостатній феномен вітчизняної історії. Тогочасна українська політична думка була майже одноставна в

тому, що на той час український етнос ще не оформився в сучасну (як на той час) модерну націю. У працях Д.Антоновича, М.Грушевського, В.Липинського, І.Франка та ін. знаходимо непоодинокі судження на предмет того, що українство ще тільки повинно вийти за межі ідеї етнографічної народності, витворити з етнічної маси українського народу *українську націю*. Як один із аргументів на підтвердження висновку про несформованість української нації використовувався факт соціально-класової неструктуризованості українського (в етнічному розумінні) суспільства. «Для новітнього розуміння нації, її ознакою – висловлював своє переконання, наприклад, Д.Антонович (друкувався під псевдонімом С.Войнилович – Ю.Г.) – є конечність, щоби нація мала принаймні головніші складові частини суспільства капіталістичного ладу, а саме: класу продуцентів і класу капіталістів – обшарників. Відсутність якого-небудь із цих класів уже не допускає, щоб те суспільство могло бути назване нацією» [1, с.4-5]. Про безбуржуазність українського суспільства, тобто про відсутність у його структурі власного «класу капіталістів», неодноразово говорив і М.Грушевський. Переконливою видається також теза В.Липинського, згідно з якою нація, яка складається лише з самого «народу», тобто з недиференційованих суспільних низів, не є нацією, а «щонайбільше етнографічним матеріалом для нації». Виходячи з таких критеріїв він стверджував, що «нація українська мусить бути ще сформована і зорганізована» [2, с. 273].

Теоретичні міркування названих авторів суттєво доповнюються науковими висновками Микити Шаповала, зроблені ним на основі системного соціологічного аналізу українського суспільства, зокрема його соціальної і національної структури, напередодні революційних подій в Україні 1917 – 1920 рр. На перший погляд може видатися суперечливим той факт, що вживаючи термін «українська нація» він у той же час фактично заперечує її існування як нації «повної», сформованої. Хоча, побіжно торкаючись проблеми українського націогенезу, вважав, що українська нація «виростає з гушавини дохристиянських часів», а почала «розкриватись культурно тільки з моменту фіксації національної мови і культури, цєбто з кінця XVIII ст. ...Творення української нації починається з Івана Котляревського» [9, с. 199].

З цього приводу маємо зазначити, що, по-перше, термін «українська нація», здебільшого інтерпретується ним як етнічно-культурна даність, а не як самодостатній суб'єкт політичного життя і творення. По-друге, і на це звертаємо особливу увагу, в його працях поняття «українська нація» і «українське суспільство» часто ототожнюються, зводяться, так би мовити, до спільного знаменника «національне суспільство». Хоча, зауважимо, названі поняття вживаються здебільшого як суспільно-політичні категорії майбутнього. Того майбутнього, коли «нація, суспільство, держава мають злитися в одну синтетичну цілість – українське суспільство» [9, с. 200].

Микита Юхимович Шаповал (26.5.1882 – 25. 2. 1932) – відомий громадсько-політичний діяч і публіцист, один із організаторів Української партії соціалістів революціонерів, яка головним пріоритетом своєї політичної діяльності вважала захист інтересів селянства. Хоча сам М.Шаповал і вважав його «національно так несвідомим, як і сто років перед тим», внаслідок чого «над цією аморфною масою панувала $\frac{1}{4}$ населення, національно, суспільно-політично і культурно іншого, об'єктивно антиукраїнського напрямку» [6, с. 34, 35]. До того ж, на його переконання, селянин-хлібороб не вмє науково думати. Науково думати – це значить в кожнім явищі вмїти бачити його причину і його наслідки, бачити зв'язок причин і наслідків.

М.Шаповал брав активну участь у творенні української державності часів визвольної боротьби 1917 – 1920 рр. До кінця свого життя, а помер він в еміграції, Микита Юхимович прагнув якнайглибше і найістотніше досягнути смисл української революції – її обумовленість, характер, причини поразки та наслідки. Висновки, у яких «прочитуються» аргументовані

відповіді щодо сказаного, зроблені ним на основі глибокого соціологічного аналізу соціальної структури українського суспільства початку ХХ ст.

Микита Шаповал – один із засновників вітчизняної соціології, за його ж визначенням – «правдивої науки про суспільство». Він належав до тієї когорти соціологів, які стояли «перед початком творення нової соціології і нової суспільної політики на засадах теоретичної соціології», науки, яка на той час «ще не стала на твердий науковий ґрунт» [7, с. 8]. Не маючи академічної освіти, М.Шаповал оволодів рядом європейських мов, сучасною філософією, соціальною наукою, ставши фаховим соціологом європейського рівня. Політичний досвід і праця науковця обумовили головну мету його діяльності в еміграції: дати українцям наукову програму національного і соціального визволення.

З цією метою він в 1924 р. заснував у Празі Український інститут громадознавства (згодом перейменований в Український соціологічний інститут), брав активну участь у заснуванні Української господарської академії в Подєбрадах, Українського Високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова. Засновник і редактор популярного в 20-і роки минулого століття українського емігрантського часопису «Нова Україна». В 1929 р. був удостоєний наукового ступеня доктора соціології та вченого звання професора по кафедрі теоретичної соціології. М.Шаповал став однією із знакових постатей в когорті тих вчених, які прийшли в науку через політику.

За 12 неповних років життя в еміграції М.Шаповал написав ряд ґрунтовних праць з соціології, що й дає підстави вважати його засновником української соціологічної науки. Української, оскільки хоча й були вони написані у закордонні (Чехословаччині), проте тематично були повністю присвячені Україні і виконані на основі аналізу і узагальнень статистичного матеріалу, який відображав реалії українського суспільно-політичного життя першої чверті ХХ ст. До таких праць, зокрема, відносяться: «Війна і революція (Соціологічний нарис)» (Прага – Львів, 1923); «Велика революція і визвольна програма» (Прага, 1927); «Українська соціологія» (Прага, 1927); «Соціальна структура України» (Прага, 1933); «Загальна соціологія» (Прага 1934; перевид.: Київ, 1996)); «Соціологія українського відродження» (Прага, 1936; перевид.: Київ, 1994) та ін. З різних причин останні з названих праць були видані вже після смерті їх автора.

У своїх наукових працях М.Шаповал, як правило, уникав суб'єктивних оцінок подій минулого, натомість, вибудовуючи соціологічні концепції на основі об'єктивного аналізу структури українського суспільства у переддень революції, намагався системно осягнути об'єктивні чинники, які стали перешкодою на шляху національно-державного самовизначення України. На відміну від деяких інших визначних діячів періоду української революції, що опинилися в еміграції, він не зводив головну причину поразки українських визвольних змагань до суб'єктивних факторів, перекладаючи вину на тих чи інших її знакових фігурантів, які «найбільше завинили». Він усвідомлював, що такі підходи не позбавлені суб'єктивізму, оскільки відображали довільне бачення «подій, людей і самого себе» у тих чи інших подіях.

Звичайно, як і інші автори з числа тих, що у свій час стояли біля керма української революції, він не обходив суб'єктивних факторів, що так чи інакше впливали на розвиток тогочасних подій. Проте головну причину того, чому не відбулася українська національна державність в 1917 – 1920 рр. М.Шаповал бачив у несформованості відповідної завданням революційного моменту соціальної структури населення України, українського суспільства-нації. Тож у тому, що сталося, в принципі не бачив «ніякої нашої помилки, є як історична, так і логічна необхідність» [8, с. 38].

Узагальнюючі висновки щодо причин та характеру української революції, бачення перспектив подальшої визвольної боротьби вибудовуються М.Шаповалом на основі неупередженого аналізу статистичного матеріалу, який характеризував стан української нації напередодні революції. Глибоко проаналізувавши та узагальнивши як офіційну статистику, так і відповідні напрацювання вітчизняних суспільствознавців, зокрема М.Кордуби, що стосувалися соціальної і національної структури населення України напередодні Першої світової війни, М.Шаповал доходить висновку, що говорити про українське суспільство-націю як про самодостатній соціальний феномен не доводиться. Тогочасне українське суспільство, за його визначенням, було фактично «недиференційною частиною всеросійського суспільства». Що ж стосується його внутрішньої структури, то, як випливає із соціологічного аналізу, воно було соціально неструктурованим, «неповним» суспільством у тому розумінні, що на своїй землі українці виконували майже одну суспільну функцію –

хліборобську, тоді як інші суспільні функції виконували представники національних меншин.

Такі висновки автор вмотивовує переконливою статистикою. Причому, не показником чисельності етнічних українців у загальному складі населення України (71 %), а їх зайнятстю у тих чи інших сферах суспільного життя, порівнюючи відповідні показники щодо трьох інших найчисельніших національних груп, які проживали на українській етнічній території – росіян, євреїв, поляків. Отже, понад 90 % всіх українців були зайняті хліборобською працею та видобуванням сировини (відповідні показники щодо інших етнічних груп: росіяни – 18 %, євреї – 2,5 %, поляки – 51 %). У промисловості, головним чином у переробних галузях, відповідно 3, 6 %, 21 %, 32 %, 14 %. Менше одного відсотка з числа всіх українців приходилося на торгівлю, тоді як серед росіян цей показник складав 14 %, євреїв – 48 %, поляків – 6 %. Близько 5,5 % українців працювали в органах адміністративного управління, служили у війську, поліції, належали до інтелігенції з числа так званих вільних професій. Натомість у названих державних структурах була зайнята майже половина (47 %) усіх великоросів, що проживали на етнічній українській території, 17,5 % євреїв, 29 % поляків. Отже, робить висновок М.Шаповал, суспільство на Україні «поділялося на дві нерівні частини: неукраїнську, в руках якої була вся індустріальна продукція, половина хліборобської, весь обмін, вся адміністрація, майже вся культурна праця – з одного боку, і українську, у якій була частина хліборобської продукції (селянської) і мала частина культурної, нелегальної праці (інтелігенція)» [6, с. 7].

Зроблений на основі такого аналізу висновок видається дещо несподіваним, проте не позбавленим логіки: перед революцією ще не було *українського суспільства*, а було тільки *суспільство на Україні*, яке складалося з різнонаціональних елементів, так що головні соціальні функції в системі поділу праці виконували чужі групи, ворожі самій ідеї українського суспільства. Зауважуючи при цьому, що суспільство на Україні і українське суспільство – дві категорії, які взаємно виключають одна одну. Зріст однієї є шкодою для другої і навпаки [8, с. 36].

За умов існування міжнаціональної системи поділу суспільної праці, а не всередині українського етносу, продовжує автор, його роль була зведена до становища трудового класу в загальноросійському суспільстві. Така соціальна структура українського суспільства не дозволила ні створити

національну державу, ні здійснити право господарської монополії на власній території. Останнє, у свою чергу, неможливе без здійснення монополії політичної і культурної. Але саме через те, що «українська нація не має в своїх руках промислу і торгівлі, транспорту і комунікацій, через те, що не веде вищої науково-культурної праці, через те витиснута з міста, через те політична влада не в її руках» [6, с. 17].

Отже, конкретною метою українства, організованого в національно-державне суспільство, за Шаповалом, мусить бути «перебрання виробництва, обміну, політичної влади, культурної праці в свої руки». Революція ж не здійснила «емансипації господарської, політичної і культурної від впливів інших національних груп» [8, с. 19, 38]. Українство (як етнічна нація) «не заповнювало соціальної системи суспільства», тож влада перейшла в руки «неукраїнських елементів».

На відміну від націонал-радикалів (типу М.Міхновського, Д.Донцова) М.Шаповал уникає ксенофобії щодо «чужинців» в українському суспільстві, хоча і вважає їх «неукраїнським елементом». Зокрема, він категорично не погоджується з тезою В.Липинського, згідно з якою в поняття «українська нація» мають включатися «всі мешканці даної землі і всі громадяни даної держави» [7, с. 146]. Сповідуючи так званий етнічний соціалізм, М.Шаповал переконував, що сучасна соціологічна наука (йдеться про 20-і роки ХХ ст. – Ю.Г.) «вважає націю за складну, кумулятивну групу, яка є майже закритою, типовою і солідарною» [9, с. 209]. «Закритою» і «солідарною», як слідує із подальшого контексту його праць, в етнічному розумінні. Своєрідною антитезою наведеній тезі В.Липинського є неодноразово вживане словосполучення «різонаціональне суспільство на Україні», у якому «українська нація є лише частиною «суспільства на Україні» [6, с. 19].

Об'єктивно-наукова програма визволення, на його переконання, вела не тільки до соціальної, а й до національної революції. На запитання, від чого і від кого потрібно визволятися М.Шаповал, як соціаліст, відповідав однозначно: від гніту капіталу. А оскільки капітал в Україні уособлює «неукраїнську частину суспільства», то й українська революція мала органічно поєднувати в собі завдання соціального і національного визволення. «Чесно мислячий чоловік, – продовжує М.Шаповал, – не може заперечити моєї відповіді на те, кого і від чого треба визволяти, бо моя відповідь основана лише на об'єктивних фактах життя, а не на моїх

особистих настроях» [6, с. 14 – 15). Тож, на його переконання, в інтересах українського народу «треба було відсунути неукраїнські соціальні групи. А куди? Вислати поза межі України неможливо, бо неукраїнська соціальна група виконувала важливі соціальні функції, заступити і обслужити які українство своїми силами також не могло» [8, с. 39].

Проте причину поразки української національної державності М.Шаповал бачить не тільки в домінуванні «чужого» (інонаціонального) елементу в українському суспільстві. Ахіллесовою п'ятою української нації він вважав і «внутрішніх чужинців» – «новітнє яничарство». Феномен, який в українській політичній думці кінця ХІХ – початку ХХ століть одержав узагальнююче визначення «малоросійство». Політична несконсолідованість української нації, за М.Шаповалом, обумовлювалась її соціальною розбалансованістю. Вона, за його визначенням, складалася з трьох категорій: темної маси, нечисленної інтелігенції і величезного свідомого яничарства. А коли нація має такий колосальний потенціал зрадництва і такий малий потенціал солідарності, то іншого результату, як погром своєї волі, вона не осягне [3, с. 161]. До «зрадників» він відносив «українських буржуазних інтелігентів», які хотіли, щоб і далі вся наша нація служила чужому капіталові. Можна припустити, що на категоричність таких тверджень мав вплив характерний для есерів соціальний радикалізм.

Несформованість української нації М.Шаповал пояснює також ретельним аналізом національного складу міського населення України. За його підрахунками, на 1920 р. лише 9 % етнічних українців проживали в містах, тоді як росіян – 54 %, євреїв – 66,2 %, поляків – 26 % [6, с. 14]. Між тим, тогочасна, як і пізніша, українська суспільно-політична думка майже однастайна в тому, що саме місто є основним націотворчим середовищем.

В науковому доробку М.Шаповала не обійдені увагою й теоретичні аспекти нації. Чи не найбільш повно вони відображені в написаному ним першому українському підручнику з соціології – «Загальна соціологія». Зважаючи на обмежені можливості статті, їх аналіз залишаємо поза межами даного предмета дослідження.

Що ж стосується самого предмета дослідження, то на завершення звернемося ще до одного із узагальнюючих висновків М.Шаповала. Історія, писав він, помстилася українському народу. Він поставив завдання створити свою державу, своє окреме суспільство, але він не мав сил для

заступлення і ведення головних соціальних функцій. Меншість (іноетнічна – Ю.Г.) справляється зі своїм завданням, а українська етнографічна більшість не справилась. Такий факт. Такий закон соціальної структури і поділу праці [8, с. 42]. Разом з тим, його судження не позбавлені й соціального оптимізму. Ще недавно, писав він в одній із останніх своїх праць, «українці були лише скупченням лінгвістичним і професійним (хлібороби). Ні територіальної, ні державної, ні релігійної спільності не було. Але відродження і змагання за державність обернуло їх в солідарну подвійно мовно+територіально верству (народність), яка прагне стати потрібною (мовно+територіально+державною) верствою, цебто нацією» [7, с. 150].

Можливо – чи то з точки зору сучасних методологічних підходів, чи мінливої політичної і ідеологічної кон'юнктури, і не все бездоганно в науковому доробку «патріарха української соціології» М.Шаповала, проте і сьогодні важко уявити підмурок української історії початку ХХ ст. без його «соціологічних цеглин».

Література:

1. *Войнилович С.* Неіснуюче питання // Праця. – 1905. – Ч. 11. – С. 3 – 4.
2. *Липинський В.* Лист до Вільгельма Габсбурга (4. XI. 1920.) // Липинський В.К. Повне зібрання творів, архів, студії / Я.Пеленський (голов. ред.); Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К.Липинського (США), Інститут європейських досліджень НАН України. – К.; Філадельфія: Смолоскип, 2003. – Т. 1. Листування (А – Ж). – 2003. – С. 273 - 274.
3. Цит. за: *Миронець Н.* М.Ю.Шаповал про національне відродження та державність // Політологічні читання. – 1993. - № 2. – С. 149 – 172.
4. *Римаренко С.* Самовизначення особи, нації, держави: (Етнополітологічний аналіз): [Монографія]. – К., 2000. – 542 с.
5. *Шаповал М.* Боротьба за націю // Політологічні читання. – 1993. - № 2. – С. 200 – 221.
6. *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага: Вид-во «Вільна спілка», 1927. – 324 с.
7. *Шаповал М.* Загальна соціологія. – К.: Укр. Центр духов. Культури, 1996. – 368 с.
8. *Шаповал М.* Соціологія українського відродження. – К.: Україна, 1994. – 45 с.
9. *Шаповал М.* Суспільство і нація // Політологічні читання. – 1993. - № 2. – С. 197 – 200.